

Na ruševinama starodrevnog Bobovca

Ljubomir Stipić (Sarajevo)

Nisam se mogao oglušiti pozivu prijatelja V. iz Zagreba, kada me je pozvao, da zajednički pohodimo stari grad Bobovac. Svaki put, kad god mi se pružila prilika, rado sam obilazio ruševine bivše priestolnice bosanskih vladara dočaravajući si ono davno doba, kada je kruna bosanskih vladara žarko sijala usred vrletnih stena tvrdog grada Bobovca.

Po dogovoru našli smo se odredenog jutra na sarajevskom kolodvoru malo prije odlazka jajačkog vlaka. Stroj je ubrzo zasoptao i kliznuo orošenim tračnicama duž doline Bosne, pritisnute raztrganom maglom kasnog ljetnog jutra, u kojoj su se nazirali prvi znaci nadolazeće jeseni.

Gotovo se nije ni opažalo, kako lagano izmiču pojedine postaje, kao da se žele ukloniti radoznalim pogledima malobrojnih putnika. Jutarnja svježina nenadano je izazvala razpoloženje i toli ljubko godila putniku u jurećem vlaku. Nježne zlatokose zrake izazovno su milovale lice trudeći se, da što prije upiju proriedenu sivu koprenu, koja je pritiskivala zemlju. I što smo više ulazili u naručje polujesenskog dana, magla je postala prozirnija i gubila se u krpama poderane paučine.

Prijatelj je ugodno časkao s nekolicinom rječitih putnika, pa se nemalo iznenadio, kada sam ga u najživljem razgovoru upozorio, da moramo sići.

Vlek je stao u postaji Čatići. Dočekao nas je suputnik Z., pa smo brzo sva trojica krenuli tvrdim drumom prema Kraljevskoj Sutjesci.

Magla je izčezla, a topao rujanski dan snažno je pržio. Bez velikih potežkoća uspjelo nam je prilagoditi se neobičnoj vrućini poodmaklog ljeta.

Put je vodio šarolikim krajem. S jedne i druge strane ceste lieno su se njihali zlatokosi valovi kukuruznih polja čekajući vriedne ruke, da im prepuste dozrele plodove kao odštetu za težke žuljeve i toliki proliveni znoj.

Na drumu je živo. Sa svih strana stižu i dalje prema Sutjesci odmiču manje i veće grupe pobožnog seoskog puka. Žure se na sv. Misu.

U sveobćoj uzžurbanosti iztiču se djevojke. Ne zaostaju iza njih ni mlade snaše. Skupine se lagano miču u prijatnoj bjelini svečanog prazničkog ruha. Gotovo svaka od žena nosi na glavi po svežanj, u kojem razbrasmo prostirač, koji služi kod klečanja u crkvi.

Za nepun sat i pol hoda stigosmo u slikovitu čaršiju. Sutjeska se u svome patriarhalnom izgledu, vjerojatno, nije mnogo udaljila od dobe svog nekadanjeg gospodara, slavnog kralja Tvrđka I.

Mjestance se zgodno uvuklo pod podnožje okolnih brda. Između ovih lagano se provlači na oko mirna Trstivnica. Ali u vreme velikih kiša čini ona svojim divljim orgijanjem velike štete kasabici.

GRAD BOBOVAC.

Foto: Lj. Stipić

Naš suputnik, građevinar iz Čatića, pokazuje nam rade, koje on kao poduzimač izvodi oko sreditbe Trstivnice. Državna vlast u brizi za narod odobrila je navjeru, da svjetu olakša život. Briga države za narodne potrebe očituje se na svakom koraku. U toku su

i radovi oko izgradnje vodovoda u Sutjesci. Mnogo se radi za obće probitke, mnogo više nego u doba kraljevskih gospodara Sutjeske.

Odmorismo se u krčmi Šahina i brzo uputismo uzkom uvalom uz šumnu Bukovicu. Kod Sutjeske utječe Bukovica u Trstivnicu, a ova kod Ćatića u Bosnu kao njezina desna pritoka.

Uzka, vrletna dolina Bukovice vodi do ruševina grada Bobovca, jednog od posljednjih utočišta zadnjeg bosanskog kralja prije pada Bosne 1463. godine.

Ljepota krajobraza uzhićuje čovjeka i prenosi ga u davno doba, kada su ovim stazama prolazili gospodari Bosne na hitrim konjima, a pratili ih vjerni Bošnjani. Tko bi mislio, da se u ovom zabitnom kraju odigrao predzadnji prizor izčeznuća sredovjekovne Bosne kao države, čiji su moćni vladari prostirali svoju vlast preko široke hrvatske zemlje sve do obala plavog Jadrana.

»Šaptom Bosna pade!« muklo odjekuju tajanstvene rieči. Kao da još uviek izpunjavaju pitomu krajinu, krasnu i privlačnu po bezbrižno razbacanim oblim vrhovima brežuljaka, izpod kojih su iznikla kićena hrvatska sela poput nizova bisera na tananim vratovima nakićenih ljepotica.

Bukovica šumi verući se kroz tiesno kameno ždrielo, koje se sve više stiše u dnu vrletnih stiena, što se dalje uzvodno napred odmiču.

U kraju smo neobičnih gorskih ljepota. S obje strane Bukovice uzdižu se strme litice. Visoko se pred nama koči ogromna stena. Privlačna je. Pogleda od sebe odkinuti ne da. Gledam, kako prijatelj-s udivljenjem i sa strahom promatrao gorostasne stiene. Kao da pogledom izpituje opasnosti njihovih strmih strana, kao da želi izbjegći možebitnim kosinama na putu. To je poviestna stena Radakovac. S nje su Turci kod zauzeća Bobovca bacili u dubinu Bukovice izdajicu Radaka. Time su ga nagradili za izdajničko djelo predaje grada Bobovca osvajaču. Mudri su bili Turci. Nagradili su izdajicu po onoj: Tko vjerno ne služi svome gospodaru, ne će ni tuđinu!

Iznad lieve strane vrletne staze diže se druga još veća stena. U njoj se iztiču dvije težko pristupačne šupljine. Prijevoda se, da su to bile vojničke stražarnice pred ulazom u tvrdi Bobovac.

Napokon smo na rubu Radakove Stiene. Velikom strminom ruši se klisura u uzko, kameno korito Bukovice. Zbog velike visine opasno je nadnositi se nad dubinu. Žao mi je, što prijatelj nije mogao uživati u veličanstvenosti kamenog gorostasa, gledana s visoke stiene, odakle se pruža divna slika grandioznosti. Tko trpi od vrtoglavice, ne može to gledati.

Divno je to djelo Božanskog klesara. Priča se, kako su izpod stiene, gdje je korito rieke najuže, gospodari Bobovca razapetim volovskim kožama zaustavljali tok Bukovice. To su činili, kada bi gradu zaprietila opasnost od neprijateljskog napadaja. Ova mjera, strategijski logična, zaustavlja bi vedu, koja bi se razlila oko

SKUP PLANINARA POD RUSEVINAMA BOBOVCA U
LJETU 1940.

Foto: Lj. Stipić

grada sa tri strane i pojačala njegovu obranu. Čim bi prestala opasnost, vodi bi se dopustio redoviti tok.

Konačno smo pod Bobovcem. Pola sata veranja uz litice izpod nekadanje tvrđave i već smo pod zidinama grada. Ruševni zidovi dižu se na vrletnoj steni, okruženoj gorskim potocima. Sa tri strane je voda, a s četvrte štiti grad strma gorska uvala. Položaj

nekadanjeg čuvališta kraljevske krune bio je za svoje doba gotovo neosvojiv. Pogled na šarenu okolicu nehotice prenaša gledaoca u vrieme kraljevskog života u Bobovcu, u doba opasnosti ili mira, kada su bosanski vladari u sredovjekovnoj mistici provodili dane i noći u obilju romantike, obogaćene čarom Bogom dane gorske razkoši.

IZ OKOLICE BOBOVCA.

Foto: Lj. Stipić

Zidine grada su ruševne. Zub vremena ih lagano izjeda. Kamjenje se runi i ruši, zidovi smanjuju i propadaju. Nije daleko čas, kada će izčeznuti i ovaj vidni spomenik slavne bosanske državnosti. Zar ne bi bilo vriedno štogod poduzeti za očuvanje ovog spomenika naše slavne prošlosti, kako se to učinilo s Ozalj-gradom?

Užarena nebeska kugla pržila je bobovačke ruševine. Kaplje znoja su probijale čelo. Podne je davno odmaklo. Valjalo je krenuti na povratak. Namjeravali smo isti dan pogledati i divnu franjevačku crkvu u Sutjesci i muzej smješten u velikom samostanu uz crkvu.

Nešto preko sat hoda probijali smo se niz Bukovicu do Kr. Sutjeske. Pregledali smo ljepote krasne crkvene građevine, koja se toliko kontrastno iztiče iznad skupa zbijenih seoskih kuća niže dolje u varošici. Muzej ne dospjesmo pregledati. Bližio se sumrak, pa smo krenuli, da uhvatimo večernji vlak.

Put do Ćatića grabili smo u obratnom smjeru žurnije nego jutros. Večernji je lahor milovao obraze. Slika Bobovca titrala nam je kroz maštu i čudan nas je osjećaj obuzimao. U obilju poviestnih sjećanja u mašti se susreću ruševine zbilje s poviestnom predajom tvoreći obilje utiska, u kojima poput luči u tmini lebdi lik zadnjeg bosanskog kralja, koji gubi život a narod državu.

Bosna je opet slobodna. Ruševine starodrevnog Bobovca niemo govore o tome. Ono suro, porušeno kamenje oko razvalina grada tiho šapuće o nekadanjoj slavi, o dugotrajnim patnjama Bosne, sve od propasti do današnjih dana. I kao da mrtve stiene neprestano ponavljaju tajanstvenu rečenicu: »Šaptom Bosna pade!« koju snažno naglasuju rieči velikog pjesnika slobode:

Kolo sreće naokolo
Vrteći se ne pristaje...

• • • •

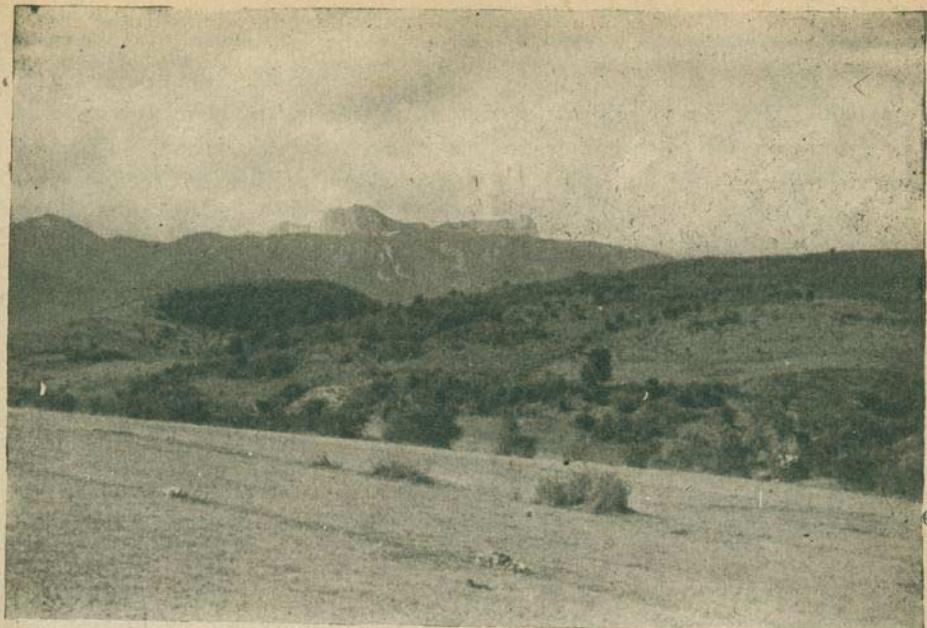
U sparini prepunog večernjeg vlaka lagano je izčezavala sutjeska krajina, a s njom i maštanja o slavnoj prošlosti tvrdog grada Bobovca.

Jedan dan na Treskavici planini

Eugen Kumičić (Zagreb)

Bojeći se navale putnika požurio sam ujutro zauzeti što bolje mjesto u putničkom samovozu. Kako sam došao kao jedan od prvih, mogao sam još u miru promatrati zadnje pripreme, čišćenje motora, izmjenu kotača i konačno, što je danas najvažnije, punjenje tanka benzinom. Čovjek ne bi vjerovao, koliko toga može takova grdosija popiti.

Polako su stizali i drugi putnici noseći razne omote, kovčuge, košare i najrazličitije zamotke i sve se to trpalo na krov našeg sa-

TRESKAVICA IZ TRNOVA.

Foto: E. Kumičić

movoza, da se kasnije pokrije težkom ceradom radi prašine i možebitne kiše.

Neki su još u zadnji čas popili u obližnjoj kavanici crnu kavu ili čašicu rakije, i naskoro nas sirena samovoza sve okupila na našim sjedištima.

Krenusmo prvo do pošte i nakon što se tamo preuzele nekoliko vreća pisama, koja su došla na posebno sigurno mjesto, i još nešto putnika, krenusmo preko Marijin-dvora kraj nove katoličke crkve samovoznom cestom prema Alipašinu Mostu.

Dan liep, sunčan, cesta dobra, jedino što ljudi ko ljudi idu upravo sredinom ceste i trgnu se preplašeni tek par metara pred samovozom, koji mora uvek smanjivati brzinu, što vozač, simpatična i popularna ličnost onoga kraja, popraćuje sočnim primjetbama.

Nakon kratke vožnje zaustavlja nas skupina ljudi mahanjem ruku i u samovoz se prti neka stara gospoda sa svojim unukom. Izpratila je čitava obitelj i ja mienjam s njome mjesto, jer ona ne podnaša vožnju i tako sjedim kraj vozača, što mi je još milije radi ljepšeg vidika.

Ostavljamo dobru cestu i zakrećemo u dolinu rječice Željeznice. Vozač do mene pjeva sentimentalne sevdalinke, stara se gospoda nagnula kroz prozor, dok kroz malo ogledalce nad volanom

vidim dvoje male djece, kako u pratinji majke hrabro gutaju kruh sa šunkom.

Prođosmo han u Kijevu i cesta se počinje lagano uzpinjati postajući uža i praveći sve oštirije zavoje tako, da je moj vozač već davno napustio pjevanje te se posvetio cesti i okukama. Željeznica ostaje duboko dolje, da nam se opet naskoro približi tvoreći slapove i slapiće.

Izdaleka se već nazrijevaju karakteristične stiene masiva Treskavice, mog današnjeg cilja. Još malo pa smo se uzpeli i kraj postaje širi a cesta ravnija. Nakon dva sata vožnje eto nas napokon u mjestanju Trnovu i tu silazim sa samovoza.

Smjestio sam se u gostionicu »Opat«, gdje je baš i samovozno stajalište. Janjeći gulaš, kruh i malo rakije dadoše mi potrebite snage i uprtivši svoju neobično težku uprtnjaču — put pod noge do nedalekog seoca Turovi, gdje sam nakanio uzeti nosača. Još stotinjak koraka i napustim konačno cestu te skrenem izvoženim seoskim putom.

Napravio sam nekoliko slika, jer se Treskavica upravo liepo vidi, i baš da krenem dalje, kad me sustigne seljak na kolima. Za par časaka već smo dobri prijatelji. Moja je uprtnjača izmjenila mjesto te se krasno uvalila u kola, dok sam ja pješačio dalje, da malo progibam još od samovoza ukočene noge.

Pričam sa seljakom o svemu i svačemu, a on naravski želi čuti i ovo i ono, jer rijedko tko dolazi iz naših krajeva onamo, osobito čini na njega utisak, što sam iz Zagreba, koji poznaje još iz vojništva.

Zamalo nas obkoli desetak male zamusane i poderane djece, od kojih nekolicina smije i na kola, a Feiz, tako se zove moj novi poznani, tumači s ponosom, da su to njegova djeca.

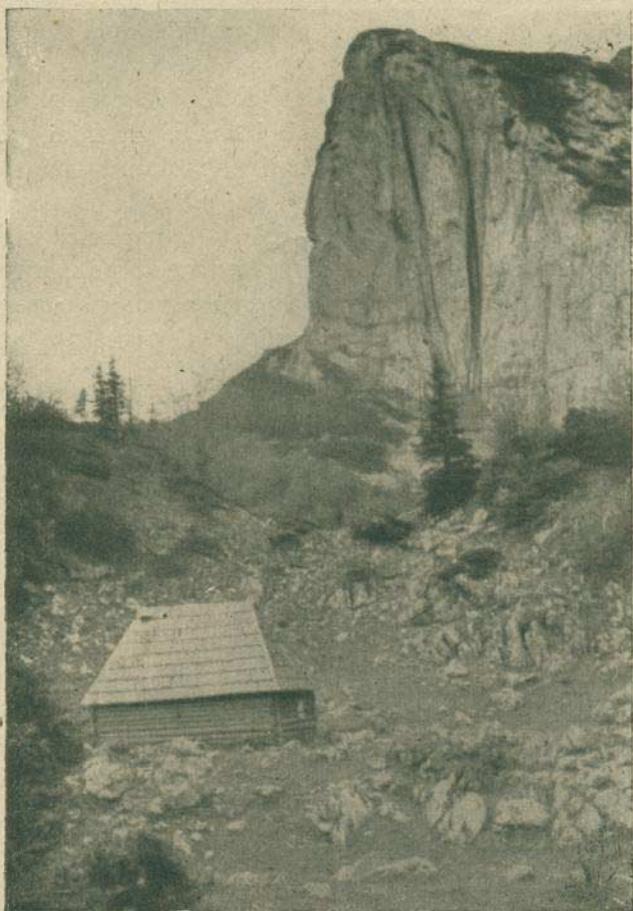
Čim bliže selu, a ono veće blato. Uđemo među par kućica i svagdje se marljivo radi. Uglavnom se vrši.

Pobudujem obću pažnju i uz pomoć Feiza »stupim u pregovore« glede nosača, koji bi mi ujedno poslužio i kao vodič. Čuvar planinarske kuće, koji inače vodi planinare, nije u selu, te se tako moram ogledati za nekim drugim. Naskoro se sporazumim s Mujom, zgodnim mlađim muslimanom, te dok ja sjedeći na ogradi pripoviedam sa sakupljenim seljacima nudeći ih cigareta, on je već odtrčao do kuće, navukao svoj stari poderani kaput, uzeo torbu s jednim hljebom kruha, neki stari kišobran, dok je neizbjegivo nož zatvrio za pojase, i eto ga već polako prti moju uprtnjaču.

Opraštam se sa seljacima, žele mi sretan put i konačno smo sami. Malim puteljkom uz Hrastnički Potok uzpinjemo se, a Mujo mi tumači govoreći čas vi a čas ti, kako je prije to bila krásna cesta tako, da je i samovoz onuda prolazio. E, nekada se ovdje mnogo

sjeklo, vozili se teretni samovozi, bilo prometa, bilo zarade — a danas put izrovan pa i kola s mukom prolaze.

U razgovoru nam vrieme brzo prolazi tako, da smo naskoro kod »prve vode«, malog vrela s izvrstnom, ali kao led hladnom vodom. Ovdje je prvi odmor i Mujo sav sretan odlaže uprtnjaču tarući rame. Da, naučen je on kopati, orati, vršiti, ali drugo ti je imati

OBLIK S KUĆOM U JABLJANDOLU

Foto: E. Kumičić

na nenaučenim ramenima teret, koji se čini svakim korakom sve teži i teži.

Nakon što smo zajednički pretvorili dvie cigarete u pepeo, pođemo dalje sve uz potočić, koji ovdje dobrano šumi. Put izrovan i blatan, a šuma vlažna od nedavnih kiša pruža dosta turobnu sliku tim više, što se sunce zakrilo nekim ružnim sivim zastorom, a vjetar prilično ojačao. Idemo prema Kozjoj Luci, gdje je lovačka

kuća. Imade ovdje srna, divokoza, divljih svinja, vukova, a vrlo se često naide i na medvjede, pa tako dolaze lovci iz Sarajeva a i iz udaljenijih mjesta ovamo u lov, te sagradiše kuću, kako bi imali sklonište u planini, gdje su vremenske promjene česte i nagle.

Šuma je ovdje gušća, tamna, puna polomljenih grana obrastlih gustom mahovinom, puna odpalog lišća napola trulog, tako da se koraci ne čuju, a kako nas je i potočić ostavio, vlada posvemašnja tišina, samo tu i tamo zapucket pod nogom koja slomljena grančica ili zaškripi drvo.

Kad smo još ostavili put prema Kozjoj Luci i skrenuli desno nogostupom prema Starim Kolibama, dolinici, gdje su nekada bile valjda kamene kolibe pastira, zaokupilo me neko jezivo čuvstvo tim više, što smo baš naišli na svježe izmetine medvjeda.

Sami tu — nikog na daleko i široko — a medvjed negdje u blizini u šikari gleda nas i mrgodi se, što ga smetamo u njegovu miru. Okrenuvši se nekoliko puta natrag hrabrimo jedan drugog junačkim pričamo o lovu i upravo mi je odlanulo, kad smo stupili na livadice povrh Starih Koliba. Male su to livadice obrastle gustom travom tako, da hodamo po zelenom debelom sagu. Kako smo se ujedno i uzpeli, pružio nam se uzprkos lošeg vremena, liep vidik na vrh Lupoč (1776 m) i njemu nasuprot ležeći Ljeljen (1977 m).

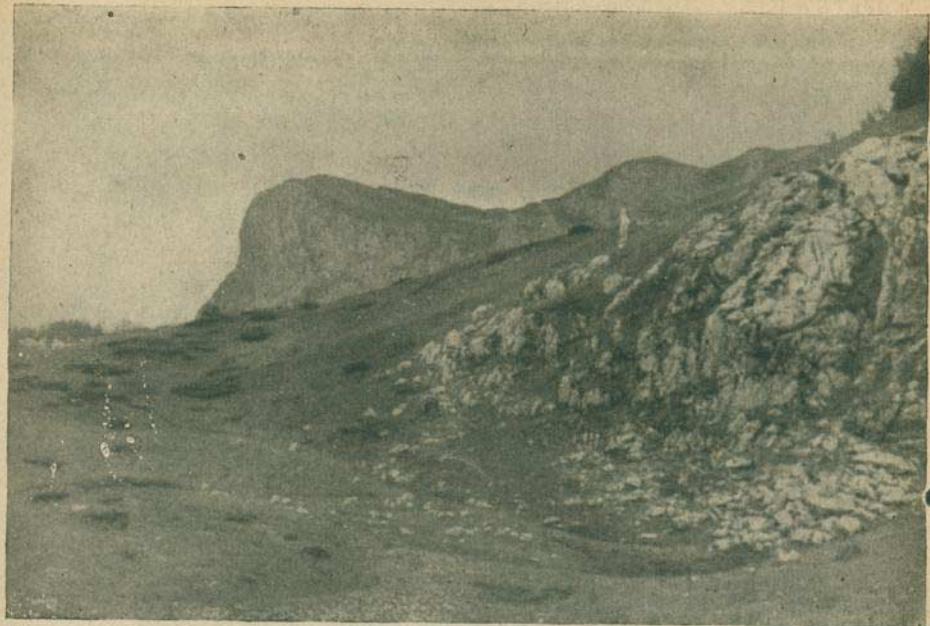
Vjetar je toliko ojačao, da je upravo neugodno puhao, a k tome smo se još nalazili na livadi otvorenoj sa sviju strana. Pred nama je stena i vrelo Ilijas, što pokazuje u travi povaljena ploča, te se tu u zavjetrini malo odmorismo srčući polagano studenu vodu, za koju kažu, da je čovjek ne može odmah pitи, pa »makar bio i tri dana žedan«.

Uhvatim na brzinu dvie, tri slike. Razsvjeta nemoguća, magleni zid sve bliži, vjetar sve jači — sve sami preduvjeti skore oluje, tako da sam nastojao doći što prije do planinarske kuće u Jablandolu.

Odmorivši se ovdje jedno četvrt sata krenusmo na obližnje sedlo, odakle puca prekrasan vidik na sve strane centralne Treskavice. Osim već spomenutih vrhova vidi se velika stena Zavitog Kamenog, pa tamo dalje Djevičke Stiene, pa Barice (2079 m), zavite u magli sve tamo do Oblika (1877 m), a dolje se pružilo pred nama Veliko Jezero.

Desetak koraka dalje pruža nam se pogled na nešto manje ali zato ljepše Crno Jezero, koje se smjestilo među stienama. Tamne je boje po mahovini, koja se primila po dnu jezera, jednom od karakteristika glečerskih jezera.

Prve kapi kiše padaju, ali i mi smo blizu Oblika, vrha, pod kojim se nalazi željkovani Jablandol s kućom. Spustivši se dosta duboko

ZAVITI KAMEN.

Foto: E. Kumičić

preko Volujskog Ždriela i prešavši nekoliko brežuljaka ugledasmo kuću tek u zadnji čas.

Odključam težki lokot, jer kuća nije obskrbljena, i svjetlo prodre u kuhinje. Otvaraju se kapci na prozorima i doskora imademo bar malo svjetla, upravo toliko, da se nešto vidi.

Mi u kuću, a kiša se spustila kao iz kabla. To lupa po krovu, curi u mlazovima, udara o prozore i opet se, no sada po najvećoj kiši, zatvaraju kapci, a ono malo danjeg svjetla nadomješta svieća zataknuta u bocu od bogzna kakvog dobrog vina, koje je netko ovamo još nekada donio.

Razgledavam knjigu posjetilaca, te sam ove godine dvadeset-četvrti, koji je pohodio kuću, a držim, da se je svaki posjetilac već radi uspomene podpisao. U tome nas zbune glasovi izvana i u kuću uljegnu ti seljaka, mokri kao miševi. Dotjerali su oni konje sa »šindrom« za krov, koji na nekoliko mjesta propušta, pa su sad sretni, što su pod krovom.

Jedan od njih je Ibrahim, čuvar same kuće, a drugi neki, preko sedamdeset godina stari musliman, otac je moga Muje.

Vatra je u tili čas naložena, voda za čaj pristavljena, a mi posjedali za stol i jedemo. Seljaci izvadili iz torbi pljosnate hljebove a iz malog »čanka« uzimaju prstima »kajmak«. Ponudiše i mene i

tako ja s njima grabim, hranim se odbacivši na čas sve higieniske zasade i moram priznati, da mi je išlo u tek.

Voda je uzavrela. Čaj je gotov. Srćemo iz lončića toplu tekućinu i postaje nam sve ugodnije. Ćutim se posve domaćim, kao da sam već danima ovdje.

Mrak se podpuno spustio, kiša malo jenjala i naši gosti podoše urediti konje, jer se moraju još danas spustiti u selo, da zorom po-

LUPOC (SA STARIH KOLIBA).

Foto: E. Kumičić

novno urane s novim tovarima drva. Naskoro odzvanja u daljini još samo zvonce konja predvodnika, da i to zamre u vjetru i kiši, koja polako ali tim sigurnije pada i pada.

Pripremamo se na spavanje. Vrata su brižljivo zatvorena, a u malu peć naturasmo drva, koliko je samo moglo stati, jer je izgledalo, da će pred jutro jako zahladiti.

Razgovaramo ležeći na slamnjačama, ja zamotan u šatorsko krilo i gunj, a Mujo sè pokrio trećom razpoloživom slamnjačom. Praveći planove za sutra, što bismo po liepom, a što ćemo po ružnom vremenu raditi, slušamo kako kiša udara po krovu i naskoro nas ta glasba praćena pucketanjem drveta, koje izgara u peći, uljuljala u dubok i tvrdi san.

Prvi je dan prošao.

Simbolika štapa na stećcima

Ivan Rengjeo (Zagreb)

Na sredovječnim hrvatskobosanskim nadgrobnim spomenicima — stećima — javljaju se, negdje manje a negdje više, različiti ukrasi i šare, kojima su ih klesari, »kovači«, izkritili. Tako se dosta često nalaze na stećima ukrasi kao cvjet (ruža, roseta), vijuga (spirala) po jedna ili po više njih, list od djeteline s lozom ili bez nje, ljiljan, uže kao rub na bridovima kamena, vinova loza s grozdom, lipin list, geometrijski motivi i t.d. Sve su to jamačno čisto dekorativni motivi, bez ikakova drugog i naročitog značenja. Uz navedene šare i ukrase javljaju se na ograničenom broju stećaka i neke slike, koje mogu imati i izvjestno simbolično značenje, kao što su mač, kijača, štit, koplje, štit s mačem itd. Izrazitim grbova nema na stećima, jer one dvie glave, vučja na stećku kneza Radoja u Zabrdju kod Kreševa i zmajska na stećku — stupecu u Bakićima kod Olova, težko da će biti baš grbovi pokojnika; vjerojatnije je, da su to samo dekorativni motivi isto onako, kao što su to najvjerojatnije i oni štitovi na stećima južno od Neretve. Javljuju se nadalje na nekim riedkim stećima i slike iz života kao kolo mužkaraca i žena ili i samih žena, prizori iz lova na različnu zvjerad: jelene, srne, medvjede, dvoboji i turniri; na najljepšem našem stećku, onome iz Zgošće, sada u dvorištu sarajevskog muzeja, nalazi se čitav niz upravo lijepo ertanih i klesanih konja i stilizovanog drveća; tu je i slika dvora s nekim osobama na prozorima, a odozdol pred dvorom čekaju opremljeni jahaći konji; na tom je stećku klesar izklesao i priliku neke neobične životinje, leoparda, čega li. Dok se ovdje ne napominju još i neki drugi motivi i ukrasi, navest ćemo još jedan zanimljiv i značajan motiv, poznat do sada samo sa 7 stećaka, a to je štap u obliku velikog slova T.

Proučavanjem ornamentike stećaka do sada se je malo tko bavio. Iztiče se tu pokušaj Niemca Wilkea, koji je pokušao da pro-

tumači simboliku nekih motiva (polumjesec, spirala, ljiljan, sva-stika (Hackenkreuz).¹⁾ S koliko je to uspjeha i vjerojatnosti izvršeno, pokazat će daljnja iztraživanja i proučavanja. Svakako je mnogo lakše i prostije tumačenje motiva kao što su na pr. lov, kolo, mač, kijača, štit, koplje itd., jer je u svim ovim slučajevima simbolika blizka i neposredna. Klesar je očito htio, da ovim slikama i ukrasima stećak nesamo ljepše obradi, nego i da na njemu iztakne koji značajniji događaj iz života pokojnikova, bilo da ga prikaže kao ju-

STEĆAK U ZASEOKU BASTINI.

naka, mejdandžiju, loveca i slično, bilo da slikom prikaže, kako je on poginuo i završio život. Još su se ponajviše pozabavili neki iztraživači pitanjem grbova na stećcima, ali bez uspjeha, jer štitovi na stećcima ili su posve prazni ili je grbovna slika na njima tako bezznačajna, da se nije moglo doći do nekih pozitivnih zaključaka i utvrditi, jesu li to uistinu grbovi.

¹⁾ Wilke G.: Über die Bedeutung einiger Symbole an den Bogumilendenkmä-lern (Glas. Zem. muz. u Sarajevu, 1924., s. 27. i d.).

Simbolikom motiva štapa u obliku slova T pozabavio se je do-sada samo Karanović objavljujući i opisujući stećak u zaseoku Baštini kod Skender-vakufa, ali on nije došao do kakova pozitivnog zaključka na temelju samog motiva na tome stećku.²⁾ On je samo naslućivao, da bi to mogao biti štap, a prema njemu i stećak nekog djeda bosanske crkve, i to je naslućivanje temeljio na narodnoj predaji tamošnjeg naroda i na sačuvanom jednom starinskom štalu, nađenom u onom kraju, za koji se u narodu govorilo, da je taj sačuvani štap »đedovski štap«. Kako je taj sačuvani štap vrlo sličan onome izklesanom na stećku, došao je Karanović na misao, da je i onaj štap na stećku uistinu štap nekog »djeda«, t. j. biskupa bosanske crkve.

Siguran podatak za tumačenje simbolike štapa u obliku slova T daje pred desetak godina pronađeni stećak gosta Milutina u selu Humskom kod Foče.³⁾ To je stećak — stupac u obliku četverostrane prizme, osnova i klesani dio njegov iznose 2,54 m visine. Sve četiri su mu strane klesarski urešene. Nas međutim zanima ovdje na prvom mjestu iztočna njegova strana. Tu je vrlo primitivno izklesan lik mužkarca, gologlava, u uzkom odielu, koji ljevicom drži knjigu a desnicom se odupire na štap, koji se navrhу završava priečkom u obliku slova T, a na svakom kraju te priečke imade malo udebljavanje kao neki zavoj prema dolje; oko 11 cm izpod priečke ima na štalu odebljanje kao kugla. Na toj istoj strani iznad i oko glave lika započinje nadpis ovoga stećka u hrvatsko-bosanskoj cirilici riečima: »Vaime prečiste Trojice. G-dna gosti Milutina bilig, rodom Crničanin...« Taj se nadpis nastavlja na južnoj strani i dalje se na zapadnoj strani u nastavku čitaju značajne za pokojnika rieči: »A žih u časte bosanske gospode, primih darove od velike gospode i vlasteo i od grčke gospode...«

Čitav ovaj skup pojedinosti, i u slici pokojnika i u sadržaju nadpisa, daje dragocjene podatke o pokojniku. Klesar-kovač sigurno je želio i nastojao, da izkleše lik pokojnika vjerno i prikazao ga je prema svojoj vještini i klesarskoj sposobnosti u glavnim potezima i obrisima jamačno u odielu, kako je nosio. Značajno je, da se upadno sličan krov odiela viđa još i na nekim drugim stećcima i iz udaljenijih krajeva sredovječne Bosne.

Klesar je stavio pokojniku u ruke knjigu i štap. Knjiga ovdje ima simbolično značenje učenog, vještog knjizi i duhovnog čo-

²⁾ Karanović M.: Jedan zanimljiv mramor kod Skender-vakufa. Glas. Zem. muz. 1926., s. 135 i d.

³⁾ Skarić Vl.: Grob i grobni spomenici gosta Milutina na Humskom. Glas. Zem. muz. 1934., s. 79 i d.

vjeka. To se slaže s nadpisom, u kojem izričito stoji, da je to nadgrobni spomenik ili, kako se je u srednjem veku običenito nazivao, »bilig« gosta Milutina. A »gosti« su u sredovječnoj bosanskoj crkvi bili najugledniji redovnici, običenito zvani »krstjani«, koji su u crkvenoj časti i upravi bili prvi iza »dida velikoga« ili episkupa

STOČAK GOSTA MILUTINA U HUMSKOM.

»crkve bosanske«, od Dubrovčana nazivane »patarenske« a inače, u novije vrieme, čini se, posve krivo »bogumilske«. Neki iztraživači su mišljenja, da su »gosti« bili ugledni predstojnici redovničkih »krstjanskih« samostana, slično opatima u zapadnoj crkvi.

U desnicu je stavio klesar gostu Milutinu značajan štap u obliku slova T s udebljanjima, odnosno zavojima na oba kraja priečke. Kao i knjiga, tako je i ovaj i ovakov štap simboličan znak časti i staleža pokojnikova. Najuglednije crkvene osobe zapadne pa i iztočne crkve, biskupi i opati, nose štap kao simbolični znak crkvene vlasti i časti, koliko se iz crkvene poviesti znade, već iz pradavnih vremena. Doduše, nije točno ustanovljeno, kada je štap prihvaćen u crkvenu upotrebu, ali se zna, da se već na saboru u Toledou god. 694. spominje štap kao biskupska počast. Taj je štap i na zapadu i na istoku imao u najstarije vrieme oblik sasvim jednostavne, ravne palice s priečkom na gornjem dielu u obliku slova T. O tome imamo neposredne dokaze u sačuvanim štapovima biskupa sv. Heriberta iz Kölna († 1021.) i sv. Otona iz Bamberga (biskup 1102.—1139.), koji podpuno odgovaraju tipu najstarijih štapova s odebljanjima ili zavojima s obje strane priečke.⁴⁾ Biskupski štapovi od 7. do 11. veka imali su oblik slova T i služili su za podupiranje starim biskupima i opatima. Zato su bili veličine običnog štapa. Tek od 11. v. postaje biskupski štap visok kao čovjek i dobiva u zapadnoj crkvi pri vrhu zavinut i zaokružen oblik (curvatura) a u iztočnoj zamjenjuju gornju priečku dve zmije. Osim biskupima pripadalo je pravo nošenja biskupskog štapa i opatima u njihovim samostanima.

Jedna od značajki »bosanske crkve« je konservativnost. U njoj kao ustanovi, koja se je držala starih predanja, sačuvan je i stari oblik biskupskog, odnosno opatskog štapa. A kao najneposredniji svjedok te činjenice služi upravo lik gosta Milutina s ovoga stećka iz Humskog i njegova oprema. Tu se je sačuvao tip prastarog štapa, koji oblikom svojim podpuno odgovara na pr. biskupskom štalu sv. Heriberta iz Kölna.

Time bi bilo riešeno pitanje simbolike i značaja štapa u obliku slova T na našim stećima, pa se može zaključiti, da su najuglednije osobe u »bosanskoj crkvi«, did veliki i gosti nosili kao znak crkvene časti i vlasti starinski biskupski štap u obliku slova T.

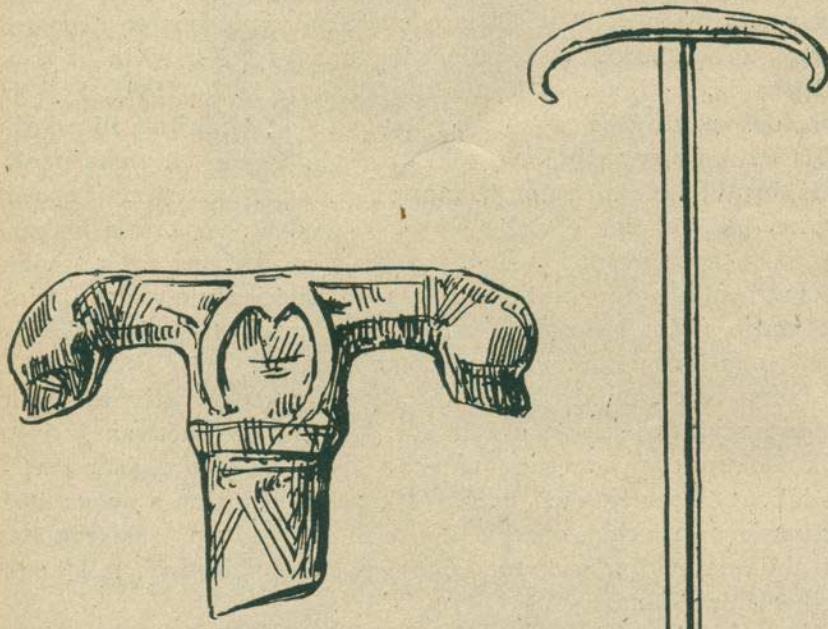
Stećak iz Humskog nije jedini, na kojemu se javlja slika štapa. U dolini Neretvice kod sela Gorani iznad Ostrožca, kotar Konjic, ima velik stećak, jednostavno ali pravilno klesan.⁵⁾ Na njemu je na bočnoj strani vrlo lijepo izklesan štap sličan onome iz Humskog. Prema tome simbolu moglo bi se zaključiti, da je i pod tim stećkom pokopana neka duhovna osoba, neki »krstjanin«. Nažalost, na ovome nadgrobnom spomeniku nema nikakova nadpisa, koji bi jasno rekao, čiji je ovo stećak. Ali narod toga kraja, koji vuče lozu i čuva preddaju iz pradavnih vremena, zove ovaj spomenik »Didov stećak«.

⁴⁾ Buchberg M.: Lexikon für Theologie und Kirche. Freiburg in Breisgau 1931.

⁵⁾ Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1942., s. 767.

Tako se narodna predaja i simbol štapa ovdje slažu i svjedoče, da je pod tim kamenom pokopan neki djed ili episkup, »bosanske crkve«.

Kod sela Očevlje, — u kotaru Visoko, iznad rieke Misoče, u planinskom kraju, sučelice bosanskom sredovječnom tvrdom gradu Dubrovniku i nekropoli sa stećkom bosanskog kneza Batića Mirkovića u selu Kopošćima — nalaze se tri stara groblja. U jednome od njih, u Podstrani, su četiri stećka. Na najvećem od njih, na pročelju u dve arkade izrađena je značajna slika. U lievoj arkadi sjedi neki čovjek, pokriven nekakvom kapom ili klobukom,

STAPOVI BISKUPA HERIBERTA IZ KÖLNA I BISKUPA OTONA IZ BAMBERGA.

u desnici drži štap oblika slova T, a ljevicom lista golemu knjigu, koja zauzima prostor čitave druge arkade. Nadpisa na tom spomeniku nema. Oblik štapa i knjiga upućuju i ovde svojom simbolikom, da se zaključi, da i tu leži neki starobosanski »krstjanin«. U okolnom narodu nije sačuvana nikakova predaja ni o ovom stećku, ni o ovim grobljima. To je međutim posve jasno i razumljivo, kad se uzme na um, da današnje pravoslavno stanovništvo ovoga kraja nije ovdje od davnine, nego je doseljeno i naseljeno tek u tursko doba, pa nema sa starom bosanskom prošlošću nikakove veze.

Na već spomenutom golemom stećku u muslimanskom selu Băstini blizu Skender-vakufa, kotar Kotor-Varoš, na dosta oštećenom pročelju vidi se slika desne ruke, koja drži štap u obliku slova

T s jasno izklesanim i prema dolje okrenutim krajevima priečke. Duljina štapa iznosi 1.10 cm, a duljina prečke 0.33 m. U selu Čirićima, $1\frac{1}{2}$ km daleko od Baštine, nalazi se sličan stećak s upadno jednakim motivom na pročelju. I tu je izklesana desnica sa štapom, koji ima pri vrhu oblik slova T. Štaviše, i priečka je tu dugačka 0.33 m.

U selu Stupari, kotar Kladanj, postoji malo groblje od šest velikih stećaka — sarkofaga.⁶⁾ Među njima se iztiče jedan liepo izrađeni spomenik, kojemu je na pročelju izklesan štap i to vrlo srođeno onome štalu na »Didovu stećku« u Goranima.

Napokon, imade jedan nadgrobni spomenik i kod sela Dobraca,⁷⁾ nedaleko od znamenite nekropole u Lađevinama, kotar Rogatica, na kojemu je među ostalim, izrađen lik čovjeka u uzkom odielu, nepokrivene glave, koji podsjeća na lik gosta Milutina. Taj lik drži u ljevici nekakov dugoljasto-zaobljen predmet, dok je pred njim izklesan štap u obliku T u neobičnom osamljenom položaju i kao da lebdi u zraku.

Na ovih sedam stećaka iz krajeva, koji leže podaleko jedan od drugoga, javlja se kao simbolična oznaka službe i zvanja pokojnikova značajni štap u obliku slova T. Prema stećku gosta Milutina u Humskom možemo zaključiti, da pod ovim nadgrobnim spomenicima, s tim i takovim štapom, leže duhovne osobe »bosanske crkve«. Tome daje podkrjepe i narodna predaja o »Didovu stećku« iz Gorana.

Osim stećka gosta Milutina poznat je stećak još samo jednoga gosta s nadpisom kao svjedočanstvom, čiji je to nadgrobni stomenik. To je stećak gosta Mišljena na uzvisini kod sela Puhovca u kotaru Zenica.⁸⁾ Iz nadpisa: »Ase leži dobri gdn gost Mišljen...« se razaznaje, da i tu leži jedan gost. Kao jedna od najuglednijih osoba, »bosanske crkve« i on ima, kao i gost Milutin, naslov: gospodin. Tek stećak Mišljenov je upravo zagonetka nekakva. Čini se, da taj stećak nije prvobitno bio za njega sjećen. Stećak je naime preokrenut, podnožje mu je okrenuto u vis a gornji dio sanduka — stećka je okrenut dolje na zemlju i u tom preokrenutom položaju izklesan je na njemu u nesimetričnom postavu sam nadpis. Osim toga tu nema ni šara, ni ukrasa, pa se ne nalazi ni štap, koji bi se mogao očekivati. Tako su bez štapa postavljeni sigurno i mnogi drugi nadgrobni spomenici na grobovima drugih i brojnih osoba »bosanske crkve«. Ali kao što su se nekada pokapali mnogi ugledni bosanski velikaši

⁶⁾ Sergejevski D.: Srednjovjekovno groblje u Stuparima i Rastiku. Glas. Zem. muz. 1941., s. 65.

⁷⁾ Poviest hrv. zemalja Bosne i Hercegovine, s. 350.

⁸⁾ Truhelka Č.: Starobosanski pismeni spomenici, 5., Nadpis iz Puhovca. Glas. Zem. muz. 1894., s. 771 i d.

i mogućnici pod stećke bez ikakova nadpisa, pa čak i bez ikakova ukrasa i nakita, tako je sigurno i grob mnogog »krstjanina« obilježen sasvim prostim i jednostavnim nadgrobnim kamenom. Možda je tome razlogom i samo ta okolnost, što u ono vrieme i u onom kraju, gdje je neka ugledna osoba umrla, nije bilo pismu vješta klesara-kovača a ni vještijeg majstora, da stećak izkuti šarama i simboličnim slikama. Svakako, klesara-umjetnika, kao što je bio onaj, koji je izradio naš najljepši stećak iz Zgošće, sada u sarajevskom muzeju, nije više bilo. Bolji klesari a uz to vješti pismu bili su u Bosni riedki. Zato i ima tako malo stećaka s nadpisima, pa čak i s ukrasima ih nije baš mnogo, dok su oni bez ukrasa i nadpisa najobičnija pojava.

Na proučavanju naših stećaka dosada se je dosta radilo, ali preostaje još vrlo mnogo posla, da se to pitanje zaokruži i da se donesu neka bar približna rješenja u njihovoj mnogostrukoј problematice. Ni prvo razdoblje toga rada, iznalaženje svih stećaka i njihovo objavlјivanje, još nije završeno. U tom poslu radili su do sada mnogi pojedinci-iztraživači, stručnjaci i nestručnjaci, tražili su stara grobišta, proučavali su, slikali i opisivali pojedine ljepše i značajnije spomenike. Ali još se uviek javljaju nalazi stećaka, za koje se još nije znalo. Jamačno ih još ima u zabačenim krajevima, šumama i šikarama naših gora i njihovih predgorja. U tome radu stekli su zasluga i priznanja i neki hrvatski planinari, osobito oni iz Bosne. Zalazeći nesamo u bosanske planine nego i prolazeći kroz njihova predgorja, udaljena naselja i krajeve nekoji su planinari promatrali te predjele s pozornošću i razumievanjem, pa su pronašli, uslikali i iznigli liep broj vrlo zanimljivih i značajnih stećaka, dotada posve nepoznatih.

Uzpon na Gerlach (2663 m) najviši vrh Visokih Tatra (5. IX. 1942.)

Krešo Mihaljević (Zagreb)

Tmurni obaci i topli dah južnog vjetra s dalekih slovačkih i madarskih ravnica navještali su kišu. Bilo je prozračno jutarnje polusvetlo, kada su udarci naših okovanki odzvanjali na tvrdom asfaltu Ceste Slobode i nestali u gustoj borovoj šumi iznad tatranskih vojenskih domov buneći sveti mir šume, koja je još spavala.

Gore iznad pojasa šume, izpod Slavkovskog Štita (2453 m), ležao je gusti magleni oklop, koji je ovijao Tatre u jednakoj visini, kudagod smo pogledali.

U VISOKIM TATRAMA: ODMOR U VISINI.

Foto: Aleksić

Mi smo svejedno odvažno koračali po mekom šumskom sagu jednako napred. Razgaljeni do pasa, sa zabačenim uprtnjačama gazili smo jedan iza drugoga govoreći tek kadkada po koju rieč.

Već je i sunce izišlo te je prodirući kroz oblake svojim slabim svjetлом zlatilo šiljaste vrhunce borova. Šuma je postajala sve rijedom i naša uznojena i mokra tjelesa dohvatio bi kadkada val hladnog i snažnog planinskog vjetra s dalekih i nazubljenih grebena Visokih Tatra.

Prošao je već i jedan sat neprestanog uzpinjanja, kada smo se u šumi namjerili na žuto-bielo-žutu markaciju, koja nas je odvela naglo naljevo. Daleko dolje naljevo vidjela se na mahove kroz maglu slovačka ravnica, dok je desno gore pjevao vjetar svoju jezovitu pjesmu tjerajući nemilosrdno maglu tamo nekuda prema Poljskoj.

Put je sada postao položit, a vodio je dugo kroz klekovinu, dok nismo daleko napred opazili nizku i dugačku zgradu Šlezkog doma (1678 m), kako se stisnula pod greben Gerlacha, koji je sav bio u magli.

Još malo vremena i mi smo stigli do doma, koji je za par časaka primio u svoju toplu unutrašnjost cielu našu oveću četicu. Unutra je bilo veoma ugodno, a našim ozeblim tielima došao je

izvrstno topao čaj, osobito kad ga je doniela jedna liepa i mlada djevojka.

Medutim trebalo je ići dalje. Zaognuli smo se i obukli u sve, što smo imali, jer smo sada ulazili u carstvo veoma snažnog vjetra, koji je na mahove udarao tako silovito, da bi zanjihao našu četicu kao klasje.

Put nas je vodio uz Velické Pleso, koje se nalazi tik uz Šlezki dom, strmo uzbrdo u klanac između grebena Gerlacha na jednoj strani i Granaty (2465 m), Bradovice (2492 m) i Male Vysoke (2429 m) na drugoj strani. Naprijeđ se vidio Poljski Greben, prema kojemu je u okukama vodio kroz Kvetnicu markirani put. Okrećući se natrag vidjeli smo Šlezki dom, dok je mlični magleni zastor priečio oku pogled prema šumi, iz koje smo došli.

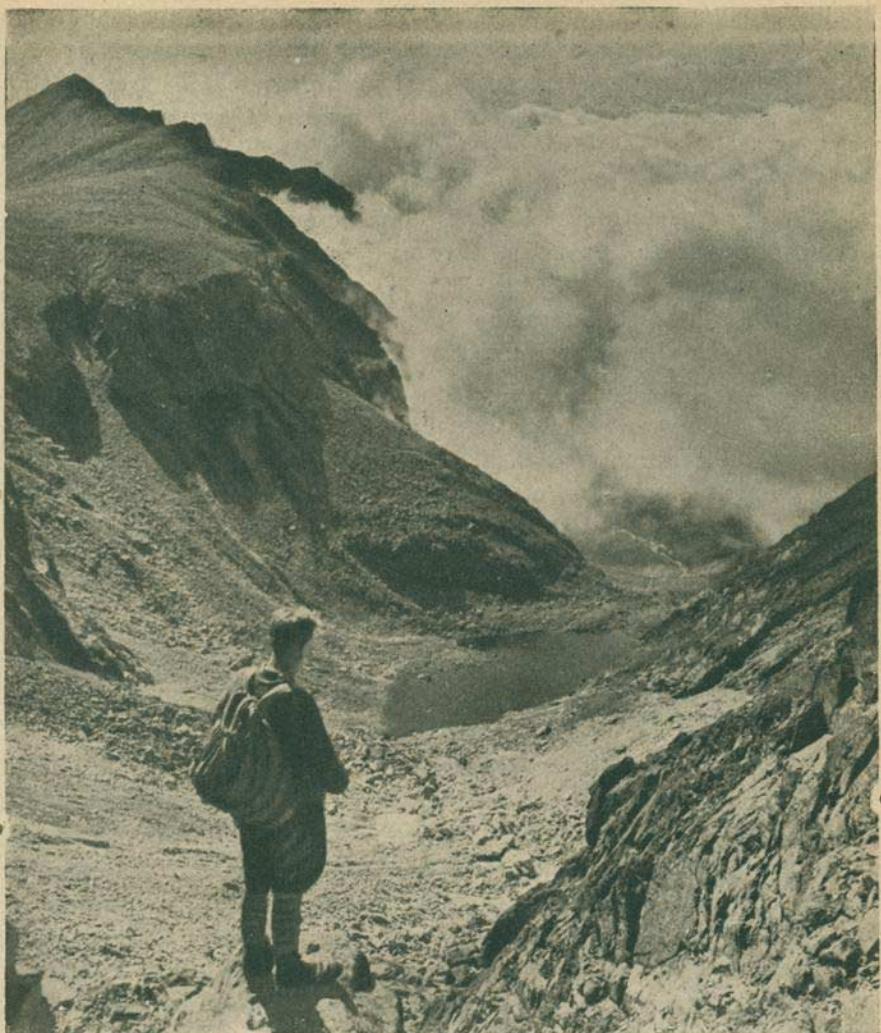
Napustili smo put prema Poljskom Grebenu i skrenuli na lijevo u veoma slabo markiranu i klinovima i žicom osiguranu jarugu, koja je vodila sve do ruba Gerlacha. Vjetar je duhao nesmanjenom žestinom, gusta magla je i dalje zastirala pogled i na najmanju udaljenost, no mi smo se hrabro hvatali i za najmanje pukotine, te u brzom uzponu dohvatali za dva sata rub grebena Gerlacha. Nakon napornog i oštrog uzpona udisali smo punim plućima hladan planinski zrak.

Medutim mi smo bili još daleko od samog vrha. Od toga mjesta, gdje smo stajali, protezao se razrgran greben dalje na glavni vrh, koji mi zbog magle nismo mogli vidjeti. Spustili smo se s grebena na južnu stranu, gdje vjetar nije tako duhao, i započeli daljnji uzpon.

Nailazili smo kadkada na koju bliedu markaciju, koja nas je vodila oko poznatog »kotla«, koji se nalazi pod vrhom Gerlacha. To je ogromna rupa, koja nam se iz ovog maglenog mora činila kao krater kakvog vulkana. Napredovali smo dosta brzo po rubu tog kotla uzpinjući se i spuštajući oko sedam puta preko rebara grebena, dok nije iz magle izronio željezni triangulacioni znak na samom vrhu Gerlacha (2663 m). Malo vremena za tim smo oko deset i po sati stigli na sam glavni vrh Visokih Tatara, nakon uzpona od ukupno četiri i po sata.

Na vrhu nas je dočekao strahovit vjetar, tako, da smo se morali sklonuti u neku rupu pod samim vrhom. Iznad nas se je vidjelo plavkasto nebo bez oblaka, koje je valjda raztjerao snažan vjetar, a i magla je na mahove nestajala odkrivajući nam pogled na susjedne velikane i njihove crne i izprane stiene, koje su nestajale u jezivoj dubini.

Nakon što smo se dobro odmorili i nešto pojeli, krenuli smo natrag. Kada smo izišli iz zavjetrine, osjetili smo svu jakost vjetra,

PREKRASAN JE POGLED NA DUBOKU DOLINU LADOVEG POTOKA I DIVNO
LADOVE PLESO SA GREBENA BATIZOVSKI STIT (2458 m.) — ZLOBIVA (2433 m.).

Foto: Aleksić

koji nam je natjerao pune oči suza tako, da nam je silaz bio znatno otežan. Sada smo se vraćali drugim putem i to na Batizovské Pleso. Spuštasmo se nekom jarugom hvatajući se rukama i nogama za uporišta, dok se nismo nakon jednosatnog spuštanja dohvatali jezera. Samo jezero imade veoma liep položaj između okomitih stena Končyste (2540 m) i Gerlacha. Od vjetra uzburkana površina jezera odavala je izgled malog morskog zaljeva. Mali valići udarali su pjeneći se o obalu jezera i posipali nas laganim i sitnim kapljicama vode. Preskačući odronjeno kamenje na obali jezera, koje je došlo

daleko odozgor s Gerlacha, dohvatali smo se liepo izvedenog puta, koji je vodio do Tatranske Poljanke. Tik kraj jezera stoji spomen-ploča Ernestu Gotliebu, unesrećenom planinaru na Končysti. Tiho i sućutno gledasmo u tu ploču. I nehotice nam se skrenuo pogled na te izbrazdane stiene, u kojima je negdje ostavio svoj život ovaj odvažni planinar.

Spuštali smo se niže i niže po liepom markiranom putu u borovu šumu, u kojoj nismo osjetili gotovo ni daška vjetra, koji je gore tako silovito puhao.

Vratili smo se u tatranske vojenske domove umorni, no sretni, što nam je uspio ovaj liepi uzpon na glavni vrh Visokih Tatra, koji je okrunio sve naše brojne uzpone na druge vrhunce u ovom gorju.

Sunce je još sjalo slabim popodnevnim jesenskim svjetлом, kada je grupa od sedam hrvatskih i dvanaest slovačkih alpinista ušla tromašim korakom u dom, u kojem smo našli potreban odmor nakon ovog uzpona.

Potežkoće planinarenja u južno-hrvatskom gorju

Ljubomir Stipić (Sarajevo)

Zadnje godine do početka sadanjeg rata izpunjene su snažnim razvojem planinarstva u Bosni i Hercegovini sa Sarajevom kao planinarskim središtem na čelu. Tome je mnogo pogodovao rad brojnih sarajevskih planinarskih društava, koja su svojim djelovanjem olakšavala posjećivanje planinskih prirodnih ljepota nesamo svojim članovima nego i ostalim ljubiteljima prirode, čiji se broj stalno povećavao.

Brojne planinarske kuće i skloništa, izgradene po predgorjima, grebenima i vrhovima gorskih masiva južne Hrvatske, uređeni i dobro označeni planinski putevi i staze, nadpisi i druge oznake na putevima i razkrstnicama, kao i zimski putokazi za skijaše, odlično su služili posjećivanju planina, a da i ne govorimo o raznim pogodnostima, koje su planinarska društva pružala posjetiocima svojih planinarskih kuća.

Sam ratni požar od 1939. godine nije toliko smanjio mogućnosti planinarenja u bos.-herc. gorju, koliko je omeo daljnji rad na započetoj sustavnoj izgradnji planinarskih objekata pogodivši naročito najdjelotvornija planinarska društva Herceg-Bosne u njihovome radu, i to: Hrv. planinarsko društvo »Bjelašnicu« u Sarajevu i Hrv. plan. društvo »Vlašić« u Travniku, koji su morali prestati sa započetom izgradnjom planinarskih kuća na masivima Čvrsnice i Vlašića.

Međutim posjećivanje planina i dalje je nastavljeno bez naročitih zapreka, samo s nešto smanjenim brojem izletnika, jer su usled rata odpale posjete stranaca, a ratom stvorene prilike povukle su i znatan broj domaćeg ljudstva pod oružje.

Tako je sa planinarenjem u bos.-herc. gorju išlo sve do početka rata s bivšom Jugoslavijom, pa i nekoliko mjeseci nakon uzpostave Nezavisne Države Hrvatske, sve dok se u nekojim planinama ne pojaviše prvi odmetnici, u srpnju i kolovizu 1941. Tada je planinarenje zbog nastale nesigurnosti u planinskim predjelima naglo prekinuto, pošto se nitko više nije usudio poći u planinu. Neki kuražniji planinari čak su i nastradali, jer su ih odmetnici zarobili.

Ovim dogadjajima pogodeni su nesamo planinari-izletnici, nego i planinarski domovi, koji, prepуšteni na milost i nemilost odmetnika, postadoše objektima pljačkanja, a poslije toga žrtvom rušenja i paljenja ovih do krajnjih granica mržnjom zadojenih neprijatelja kulturnih tekovina hrvatskog naroda.

Tako stigoše prve vesti o spaljivanju nekih planinarskih kuća, među kojima najprije postade žrtvom lude obesti veliki planinarski dom na Jahorini u jesen 1941., da se ta zločinačka sklonost nepotrebogn uništavanja prenese i na druge planine.

Nastali dogadjaji svedoče prema tome planinarenje po bos.-herc. gorju u stanje obćeg mirovanja, koje još i danas traje i stoji u očekivanju novog radanja, koje će neminovno doći.

Sarajevo kao prirodni planinarski centar broji dane mirovanja spokojno i strpljivo, kao što je nekada bilježilo tolike uspjele izlete u planine prirodnim ljepotama bogate svoje okolice.

Izuzetno posjećuje se još jedino Trebević, koji, nalazeći se iznad samog Sarajeva, ostao je kao jedna od bližih planina kroz cievo novo vrieme do danas planinarima pristupačan — dakle jedina izletnička planina u ovom težkom ratnom vrtlogu.

Iako se Trebević nije nalazio u području ugroženom od odmetnika, ipak je posjećivanje istoga po izletnicima gotovo prestalo, načrto od jeseni 1941. do lipnja 1942. Planinarsko posjećivanje Trebevića započelo je opet u srpnju 1942., kada je ponovno otvoren dom Hrvatskog planinarskog društva na Ravnama, koji je u jesen 1941. zbog tadašnjih nesigurnih prilika bio zatvoren.

Dom Hrv. planinarskog društva pod vrhom Trebevića ostao je stalno tvoren sve do jeseni 1942., kada je usled izselenja obskrbnika u Njemačku bio zatvoren i do danas tako ostao. Ipak jedan mali broj izletnika ostao je vjeran posjetilac ovoga doma i pored minulih težkih prilika sve do danas, kada se u domu još uviek nalazi od prije smještena domobranska posada.

Nešto življi posjet ove jedino još pristupačne planine zabilježen je tokom minule zime i proljeća. Međutim treba odmah istaći, da je među posjetiocima najviše zapaženo onih, koji posjećuju planinarski dom na Ravnama raznim prevoznim sredstvima, dakle izključivo radi zabave i da se provedu, dok je mali broj planinara-izletnika, koji iz ljubavi prema prirodi i njezinim ljestvama zalaze u planine.

Prema tome ne vidi se više onih veselih planinarskih skupina, koje su nekada počevši od subote po podne i ranim jutrom u nedjelju na razne strane iz grada odlazile i s raznih se strana u nedjelju navečer u grad vraćale. Danas će susresti samo rijedkog izletnika na Trebević kao utješnu pojavu, da još ima planinara.

Međutim i pored sadanjih za planinarenje težkih prilika treba iztaknuti, da bi se planinarenje moglo privremeno zamjeniti izletima neplaninarskog značaja u razna izletišta, koja po svojem smještaju podno gorskih masiva i prirodnim ljestvama ne zaostaju za mnogim planinskim visoravnima. Među ove mogu se ubrojiti zračno lječilište Pale kod Sarajeva, poviestno mjesto Kr. Sutjeska, rudarsko mjesto Vareš, mjesta sa ljekovitim vodama Kiseloj i Fojnica, ali za izključivu posjetu ovih mjesta planinari nemaju mnogo interesa, a osim toga tome stoje na putu razne potežkoće, naročito one oko pribave potrebnih putnih izprava.

Sarajevo je, kao što se vidi, uslied ratnog vihora gotovo izgubilo svoje obilježje nekadanjeg planinarskog života i stoji u očekivanju boljih dana, koje će poboljšane prilike sa sobom doneti.

Zamukla je planinarska pjesma omiljelom Bjelašnicom, a ne čuju se ni planinarski povici planinara po vrletnim grebenima gor-dog Prenja i divlje Čvrsnice, niti skije paraju sniežni pokrivač pitomog Vlašića. Ove biser-ljestvete našeg gorja prepustene su trenutačno opet samo vuku i odmetniku, od kojih je ovaj posljednji ostavio iza sebe zgarišta na mjestima nekadanjih udobnih planinarskih domova. Težka uspomena nedavne prošlosti ispunjava nas pojačanom sviešću, da će hrvatsko planinarstvo brzo izbrisati vidljive tragove neprijateljskog divljanja, ali će tragovi zadani duši hrv. planinarstva ostati dugo u nemilom sjećanju.

Još uvek se nalazimo u jeku rata. Mogućnosti planinarenja nisu za sada u izgledu. Prije toga čeka nas ogroman rad oko obnove uništenih planinarskih domova diljem tolikih naših planina. Iz ruševin uništenih planinarskih kuća niknut će opet spomenici preporođenog hrv. planinarstva, veći i udobniji nego što su bili, kao znaci neslomljive svesti hrvatskog naroda za kulturnim stvaranjem na svima poljima ljudske djelatnosti, pa i na polju planinarstva, dok će tužna rabota neprijateljskih horda ostati samo ružan san pokopanog barbarstva.

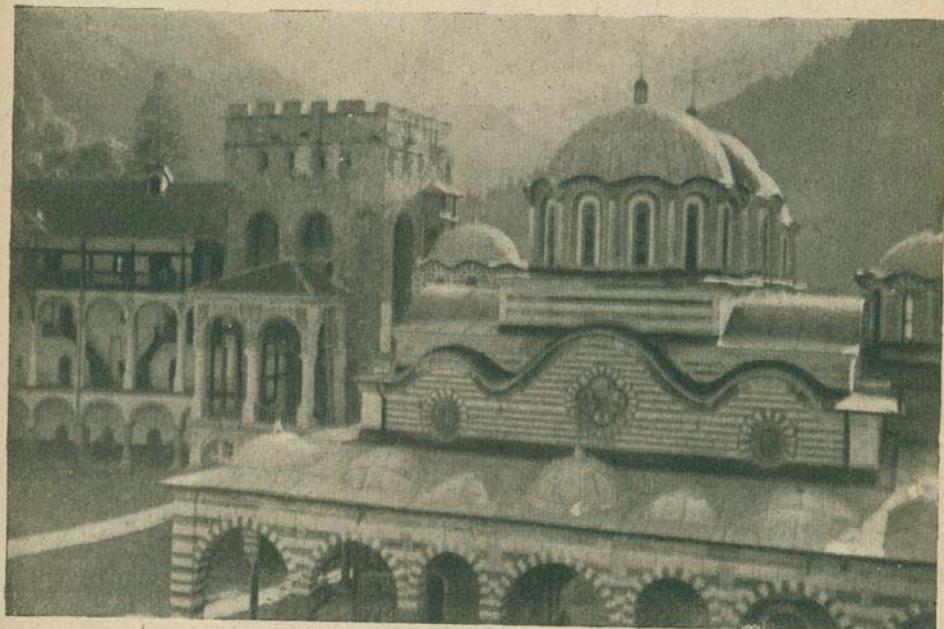
Planinarenje će tada dobiti opet svoj stari oblik s većim izgledima na sretniju budućnost.

Rilski manastir

Marko Belošević (Zagreb)

Silaz je bio vrlo strm. Puta gotovo i nije bilo, jer je čitava jugozapadna strana Maljovice obraštena gustom planinskom travom. Gotovo dva sata trajao je silaz do manastira, koji nam je bio stalno pred očima. Koljena su nam klecali, kad smo konačno došli do njega. Izbliza je vrlo liep i impozantan. Građen je u kvadratu, u sredini tog kvadrata nalazi se veliko dvorište s erkrom. Jedan kut tog četverokuta sastoje se iz kule 25 metara visoke, na pet katova.

Nakon što smo se smjestili u manastir, koji imade i sobe za strance, otisli smo na večeru u obližnju i jedinu gostionicu u tom kraju. Tu smo bili posluženi i pastrvama iz tamošnjeg potoka Drušljavice. Razumije se, da je konac naše težke ture bio dostojno proslavljen. Svi smo bili veseli i zadovoljni, a duše su nam bile prožete ljepotama, koje smo imali prilike vidjeti i koje će nam još dugo ostati u ugodnoj uspomeni. O umoru nije bilo niti govora. Magle i kiše kao da i nije bilo. Kasno u noći krenuli smo na počinak. Noću je padala kiša, ali jutro je ipak svanulo umiveno i bistro poput kristala. Sve je odisalo svježinom i ljepotom. Činilo se, kao da čitav manastir lebdi u sjajnoj atmosferi, koja čini čovjeka sretnim.

RILSKI MANASTIR, KULA I CRKVA.

Foto: M. Belošević

Razgledavao sam manastir s kaluderima, koji su veoma liepi ljudi učenog i pomalo svetačkog izgleda. Osnovatelj tog manastira bio je sv. Ivan Rilski, rođen 876. godine u selu Skrino, udaljenom nekoliko desetaka kilometara od manastira.

Značenje sv. Ivana nije bilo za Bugare samo u religiji i osnivanju samostana, nego i u samom životu i kulturi njihovoj. Naročito za vrieme turskih provala. Tada je bugarski narod posjećivao manastir, gdje je slušao službu Božju i propoviedi na materinskom jeziku, a osim toga bili su monasi-svećenici razašiljani po čitavoj zemlji, da šire i jačaju narodni duh.

U početku nije se manastir nalazio na današnjem mjestu, nego dalje i više u blizini špilje, u kojoj je sv. Ivan Rilski živio. Bio je izgrađen od drveta pa od njega nije ništa ostalo. Na današnjem mjestu sagrađen je najranije u 14-tom veku, ali je tri puta gorio. Zadnji puta 1833. godine. Tek onda se je počeo taj samostan izgraditi ovako, kako postoji još i danas. Od starog manastira ostala je samo kula (još od 1335. god.) koja je služila za obranu od Turaka.

Mjestom, na kojem se manastir nalazi, protječe dva potoka: Drušljavica i Manastirski Potok, a izabrano je vjerojatno radi liepe okolice, koja je sa svih strana zaštićena visokim bregovima.

Crkva je veoma liepa. Imade mnoštvo ikona (prekrasni pozlaćeni drvorezzi). Čitava unutrašnjost i hodnik oko crkve izslikani su fresko-slikama. Sve su to djela domaćih majstora.

Remek-djelo stare drvorezbarske umjetnosti (iz 14. veka) predstavlja priestolje ukrašeno slonovom kosti, koje se nalazi na desnoj strani kod ulaza.

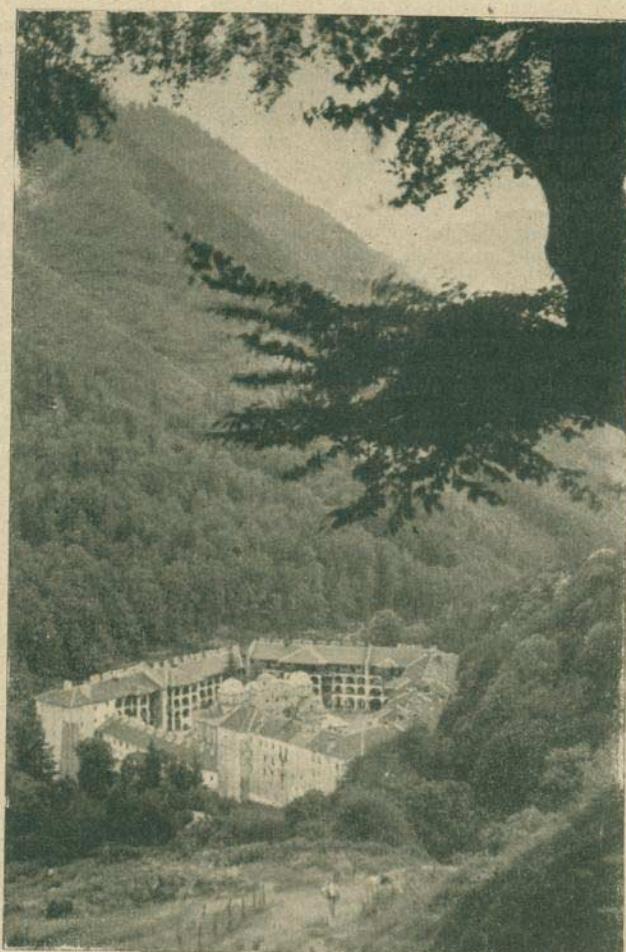
Kod glavnog oltara nalazi se grob s ostacima sv. Ivana. U manastiru se nalazi muzej, koji nažalost nisam vidio, ali po pričanju posjeduje veoma zanimivih stvari. Među ostalim pušku 25 kg. težku. Kuhinja starog manastira bila je velikih razmjera. Tako se moglo u njoj odjednom izkuhati jela za 5.000 ljudi, a kutlača bila je tako velika, da se moglo njom zagrabitи jela za deset osoba.

Ovdje se nalazi i grob englezkog novinara Jamesa Bourchiera, izvjestitelja »Times«-a. On je mnogo pisao o Bugarskoj, te si je još za života izabrao tamo mjesto za grob.

Rilski manastir je vlastnik ogromnih posjeda, što šuma, što pašnjaka, uz to nekoliko hiljada razne sitne i krupe stoke. Sam manastir imade 132 sobe; 41 za goste, 35 za monahe, a ostale za osoblje i druge potrebe. Nalazi se na visini od 1147 metara, 122 km. južno od Sofije, s kojom je povezan uzkotračnom željeznicom i autobusom.

Pri povratku odlučio sam se za autobus, jer je veza brža i udobnija. Kako sam morao biti u Zagrebu prije ostalih, oprostio sam

se sa svim članovima našeg društva. Naravno, da sam pozdravio i crnooku Đonu, koja je stajala obasjana jutarnjim suncem na hodniku manastira. Rekao sam joj, da se moram vratiti prije ostalih u domovinu, a još hoću da razgledam Sofiju i posjetim Varnu. Na-

RILSKI MANASTIR.

Foto: M. Belošević

smieši se i nešto živahno odgovori, ali nisam je razumio. Tek kad sam ušao u autobus, počeo sam shvaćati. Vraćala se i ona sa svojim kavalijrom u Sofiju pa mi je to htjela reći.

Ostavio sam ovaj liepi kraj vozeći se sliedećim danima u susret, da se onda opet vratim u naš dragi i liepi Zagreb.

R A Z N E V I E S T I

»Naša Domovina«. — U izdanju Glavnog ustaškog stana izšao je prvi svezak zbornika Naša Domovina. Značajno i nada sve potrebno ovo djelo zamišljeno je i zasnovano u velikom obsegu. Razlog i svrha njegova izdanja lijepo je izložena u Predgovoru od B. Lorkovića. Iz tog značajnog uveda navodimo nekoliko jakih tvrdnja: Osamstoljetna ovisnost i državopravna povezanost s drugim državnim tvoreninama stvorila je pomalo kod jednog dijela Hrvata shvaćanje, kao da Hrvatska nije sposobna sama o sebi živjeti, već da je jedino jamstvo njezina napredka i — da parodoks bude veći — njezine slobode u sastavu s drugom kojom susjednom državom ili skupinom država... Ma što bilo kod pojedinaca razlogom ovakvom malodušnom gledanju na sudbinu Hrvatske, psihološki temelj im je svima bio zajednički: nitko od njih nije vjerovao u snagu i sposobnost svoga naroda, ni u gospodarsku mogućnost svoje zemlje, jer ni jedno ni drugo nisu poznavali ili nisu znali izpravno oceniti... A u zadnje doba čudili su se fanatičnoj vjeri ustaša u uzkršnucu hrvatske države, jer nisu mogli za nju nigdje naći ni najmanjeg opravdanja. Na veliko začudenje malodušnika Hrvatska je uzkršnula kao samostalna država u granicama, koje ju čine većom nego je bila ikada u poviesti... Djelo »Naša Domovina« ima u tome pomoći njima i svima onima, koji ne poznavajući svoju domovinu lako padaju u kušnju, da posumnjuju u njezinu sposobnost za samostalan život... Kad jednom saznaju, makar u sažetom obliku, što je sve hrvatski narod stvorio na duhomnom i tvarnom polju, uzprkos najnepovoljnijim životnim uvjetima, i kakve velike mogućnosti još u sebi skriva hrvatska zemlja, onda će nestati malodušnosti, a na njezino će mjesto stupiti nova velika vjera u Hrvatsku. Ali ovo djelo nije namjenjeno samo malodušnicima i sumnjičavima, jer oni nisu jedini, koji ne poznaju svoje domovine ili koji je poznaju tek sasvim nedovoljno... »Naša Domovina« je ogledalo života hrvatskog naroda i njegove zemlje, njegove povijesti i njegovih težnja u budućnosti...«

Ovom velikom zadatku, da dade pregleđ svi grana života i rada hrvatskog naroda od njegovih prvih povijestnih početaka pa do stvaranja Ne-

zavisne Države Hrvatske zbornik »Naša Domovina« je u svome prvom svezku, prema određenom rasporedu gradiva, najuspješnije, upravo podpuno udovoljio. Golemo ovo djelo od 624 stranice plod je skladnog rada velikog broja hrvatskih stručnjaka i naučnih radnika pod vodstvom glavnog urednika prof. Filipa Lukasa. U I. dielu pod naslovom »Hrvatska zemlja« obrađena je geopolitika, zemljopis, geofizika, geologija i geodezija Hrvatske. U II. dielu, »Hrvatski narod«, napisana su poglavљa: etnografija, demografija, hrvatski jezik, gospodarstvo i hrvatsko izseljeničstvo. Kao treći dio ovog zbornika obrađena je hrvatska povijest u sastavima: obća povijest Hrvata, grane hrv. povijesti (državna, pravna, vojna i plemečka povijest), ljetotip Hrvatske 1918.—1942., povijestni spomenici (arheološki, starohrvatski, pravni, nadgrobni ili stećci, izprave, oružje, novac, sfragistika, gradovi i brodarstvo u Hrvatskoj), i hrvat. povijest u preglednim tabelama. U IV. dielu obrađena je vrlo obsežno hrvatska kultura i to sve grane hrvatske znanosti u svojem razvoju i današnjem stanju.

Za hrvatske planinare je od osobitog značenja I. dio pod naslovom »Hrvatska zemlja«, strana 3. do 76. Tu će naći silno gradivo i podatke, koje oni kao oduševljeni ljubitelji hrvatske zemlje i njezinih ljepota treba da znaju. Obradena su tu u sažetim pregledima ova poglavљa: smještaj i granice Hrvatske, površina i upravna podjela; oblik tla: gorje, najviše planine, nizine i polja; klima; vode: rieke, jezera, blata, vodopadi i vodene snage; Jadranovo More, fizički pregled; biljni svjet: flora i vegetacija; životinjski svjet: fauna, sustavni pregled po vrstama. Uz ove članke su priložene i dve izvrstne karte, fizička i geološka mapa naše domovine Hrvatske. Naročito ovim, ali i ostalim svojim dielovima služit će »Naša Domovina« hrvatskim planinarima kao dobro došao priručnik, bez kojega oni ubuduće ne će moći biti.

»Naša Domovina« je almanah, kakav mi Hrvati do danas još nismo imali. To je u stvari prava nacionalna enciklopedija. Pisana je stilom lapidarnim, sve kratko, pregledno i jezgrovito, pa daje svojim golemin obujmom veliko obilje znanja, gradiva i točnih podataka. Kada bude dovršeno,

a zamišljeno je u četiri podjednako velika svezka, služit će nam i kod kuće i pred stranim narodima na diku i ponos kao vjerno ogledalo hrvatske narodne snage i sposobnosti na svim poljima našeg narodnog života. Svakako će i na prvome mjestu ovaj značajni zbornik biti djelo, kojim će se u budućnosti jačati i čeličiti hrvatska nacionalna sviest i utvrđivati vjera u snagu i sposobnost hrvatskog čovjeka i naroda.

Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine. Knjiga I. Sarajevo 1942.

— Hrvatsko kulturno društvo »Napredak« u Sarajevu u svome četrdeset-godišnjem postojanju i radu povelje je i izvršilo čitav, i to bogat niz različitih rodoljubnih i kulturnih, uvek izrazito hrvatskih akcija. Od početka XX. stoljeća, u četiri protekla decenija hrvatstvo i »Napredak« su u Bosni sinonim, jedno se od drugoga ne može lučiti. »Napredak« je za čitavo vrieme svoga djelovanja dizao u Bosni visoko zastava hrvatstva. Kao izrazito otačbeničko društvo stekao je priznanje čitavog hrvatskog naroda. »Napredkovom« brigom i zauzimanjem školovanje su tisuće hrvatske djece. »Napredkova« je zasluga, da je kroz vièkove zapuštena Bosna napokon dobila liep broj domaće inteligencije i naprednih obrtnika. U krilu »Napredka«, njegove središnjice u Sarajevu i podružnica skoro u svakom iole važnijem mjestu Bosne i Hercegovine, povedene su bezbrojne akcije, koje su uvek nosile izrazitu oznaku žarkog rodoljublja bosansko-hercegovačkih Hrvata. I sve su te akcije provadane smisljeno, odlučno i uspješno. U takove akcije spada i izdavanje obsežne povesti Bosne, o čemu daje potrebne podatke »Predgovor« ovog značajnog djela:

»Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine u stvari je jedan dio i nastavak poviesti hrvatskog naroda od izumrća narodne dinastije do propasti Bosne god. 1463. Petnaesto stoljeće bilo je sudbonosno za jedinstvo hrvatskog naroda. Tada je najprije odrgnuta primorska Hrvatska (1409.—1420.), pa Bosna (1463.) i Hercegovina (1483.). Pohlepni susjedi komadali su sveto telo Hrvatske tako, da su od nje ostali samo »ostateci ostataka«, ali je hrvatstvo ostalo netaknuto u svakom komadiću.

Dok su stranci i tudinci, bilo u političke svrhe bilo za novac, pokušavali prikazati Bosnu ili srbskom zemljom ili madarskom pokrajinom, hrvatska je javnost očekivala pravu i istinitu poviest Bosne.

Moramo priznati, da osim Klaićeve »Poviesti Bosne« (1882.) mi Hrvati nismo sve do sada imali dobrog prikaza bosanske prošlosti. Klaićovo je djelo danas dosta riedko, a donekle je i zastarjelo. Od tada se pronašlo mnogo novih vrela i napisalo toliko razprava o Bosni, da se sada na razna pitanja drugačije gleda nego pred 60 godinama. Osjećala se dakle potreba, da se naoru dade u ruke nova podpunija knjiga o bosanskoj prošlosti sa svima najnovijim i najboljim posljedcima povijesne znanosti. —

Ovoj velikoj potrebi namjeravao je »Napredak« još god. 1933. da udovolji. Te je godine na glavnoj skupštini društva zaključeno, da se razpiše natječaj i pozove hrvatske stručnjake, da napišu poviest Bosne. Međutim, u tadašnjim težkim političkim prilikama nije se tome pozivu nitko odazvao. »Napredak« međutim nije odustao od ove svoje namisli i akcije. Iza tri godine dogovore se neki sarajevski ljubitelji i poznavaci bosanske povesti, da zajednički, svaki prema svojoj struci, napišu to djelo. U tu je svrhu sastavljen u Napredkovoj kulturno-historijskoj zbirici u Sarajevu poseban odbor, koji je podnio glavnoj skupštini društva god. 1936. svoj prijedlog, da se izda Poviest Bosne, koju neće napisati jedan jedini pisac-povjestničar, nego će ona biti zajedničko djelo većeg kruga stručnjaka. Glavna je skupština ovaj prijedlog prihvatala i odredila navjera za prve troškove. Time je osiguran sav pripremni rad. Nakon toga se je uži odbor pisaca sastao i konstituirao; predsjednikom je izabran prof. Ivan Rengjeo a tajnikom Ivan A. Miličević. U nizu sjednica izraden je načrt sadržaja, koji je odobrio i podpuno se s njime suglasio prof. dr. F. Šišić. Zaključeno je, da se Poviest podieli u tri knjige. Prva knjiga obuhvatit će razdoblje od najstarijih vremena do pada slobodne Bosne 1463. godine, druga knjiga vrieme od 1463. do 1878., t. j. poviest Bosne pod turском vlašću, a u trećoj knjizi će se iznjeti najnovija povijest. Odbor je pozvao sve hrvatske povjestničare, da sudjeluju u ovome radu i da obrade određena poglavlja i odsjeke. Odziv je bio vrlo dobar. Nakon pripremnih radova od dobrih pet godina djelo je izradeno, pojedini dijelovi prema zahtjevima cijelovitosti uskladeni, te se je gotov za tisak rukopis mogao »Napredku« predati godine 1941.

Tako je »Napredak« pred Božić godine 1942., o svojoj četrdeset-godišnjici djelovanja i rada i o prvoj godišnjici

obnove Nezavisne Države Hrvatske opet dao još jedan svjetao dokaz svoga živog hrvatskog djelovanja i kulturnog nastojanja.

Napredkova Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine je golemo djelo, bogato razčlanjeno na ovelik niz samostalnih radova u kojima je prikazana poviest ovih hrvatskih zemalja od najstarijih poviestnih vremena do godine 1463. Uz političku poviest Bosne proučena su i obradena i najvažnija kulturna, vjerska i pravna pitanja ove naše zemlje u ovim radovima: Šišić F.: Izvori bosanske povesti. — Lukas F.: Bosna i Hercegovina u geopolitičkom pogledu. — Truhelka Č.: Bosna u doba predistoričko. — Mayer A.: Bosna u ilirsko doba. — Mandić M.: B. i H. u rimska doba. — Vanino M.: Prve pojave kršćanstva u Bosni. — Knezović O.: B. i H. od seobe naroda do XII. st. — Perojević M.: Politička poviest, od bana Borića do Stjepana Tomaševića, 1154.—1463., (str. 196 do 592). — Truhelka Č.: Državno i sudbene ustrojstvo Bosne u sred. veku. — Karaman Lj.: Starohrvatska umjetnost u B. i H. — Truhelka Č.: Sredovječni stećci i Bosansko oružje srednjeg veka. — Mikolji V.: Rudarstvo u Bosni u sred. veku. — Renggeo I.: Novei bosanskih vladara. — Draganović K.: Katolička crkva u sredovječ. Bosni. — Truhelka Č.: Bosanska narodna (patarenska) crkva. — Vrana V.: Književna nastojanja u sredovječ. Bosni. — Tentor M.: Bosančica.

Hrvatsko kulturno društvo »Napredak« postavilo je ovim djelom trajan i neprolazan spomenik svome i hrvatskom i kulturnom djelovanju i radu.

Diederich Clemens: Die Kroaten, Zagreb 1942. — Koncem prošle godine

izašla je u nakladi nakladne knjižare »Velebit« vrlo uspjela edicija pod gornjim naslovom. Djelo je namjenjeno Niemcima i inostranstvu, a svrha mu je čista promičbena, da strani svjet obaviesti o poviesti i kulturi hrvatskog naroda. Urednik je uspio sabrati krug izvrstnih stručnjaka i pisaca, koji su u vrlo uspјelim člancima obradili sve ono, što je najvrjednije, najznačajnije i najljepše u poviesti i životu hrvatskog naroda. Stranac, koji pročita i prouči ovu ediciju, dobit će zaokruženi pregled znanja o duhovnoj i tvarnoj vrijednosti našoj. Djelo je uz to opremljeno upravo razkošno i bogato velikim brojem izvrstnih slika sa svih područja, o kojima se govori. I s te strane će stranci dobiti najljepše predočbe o ljepoti naše domovine i naroda našega, jer tu se u bujnoj raznoljnosti redaju slike hrvatskih gradova i krajeva, povijestnih spomenika, hrvatske likovne umjetnosti, naših pjesnika, pisaca i učenjaka, života na selu i u gradu itd. Članci teku ovim redom: S. Ratković: Nešto o prirodi, narodu i gospodarstvu u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. — F. Lukas: Geopolitički položaj N.D.H. — M. Gavazzi: Hrv. seljačka kultura. — J. Horvath: Postanak i razvitak Hrvatske. — P. Tijan: Promet stranaca u N.D.H. — J. Horvath: Hrvatski gradovi. — M. Br-r.: Početci hrvatske knjige. — Lj. Maraković: Hrv. književnost. — Lj. Babić: Likovna umjetnost kod Hrvata. — B. Širola: Glasba u Hrvatskoj. — E. T.: Kazališta umjetnost u Hrvatskoj. — I. Bogdan: Hrvatsko novinstvo. — I svojim stručjačkim biranim sadržajem i svojim krasnim i uspјelim slikama ovo će nas djelo pred stranicima dostoјno reprezentirati.